

Abstract

“Kay Wuqijin, o Alaala ng Pagsasanay sa Pagsasalin at Pagkakaibigan” (trans. “For Wuqijin, or Memories of Exercises on Translation and Friendship”) is a personal essay about my brief and interrupted friendship with a Chinese student I met on my first travel outside the Philippines to China more than a decade ago. The essay includes my attempts to translate my early poetry to English for a singular reader and my thoughts on the effect that such clarity of a particular audience had on my choice of words.

Keywords

Chinese, friendship, letters, translation, poetry

English title

For Wuqijin, or Memories of Exercises on Translation and Friendship

KAY WUQIJIN, O ALAALA NG PAGSASANAY SA PAGSASALIN AT PAGKAKAIBIGAN

EDGAR CALABIA SAMAR

ANG HIRAP MAGSIMULA ulit. Gusto kong itanong kung kumusta ka, kung kumusta ka na, dahil parang iyon ang pinakamadali, pero pagkatapos ng mahigit isang dekada na nawala tayo sa isa't isa, parang biglang iyon ang pinakamahirap. Paano ko sasabihin sa iyo na ang totoo, hanggang noong isang linggo, bago ko nakita ang mga picture natin, nakalimutan na kita? Tootoo. Puwede palang mangyari iyon, ano? Kaya hindi ako magtataka kung nalimutan mo na rin ako. Malamang na nalimutan mo na rin ako. Mas madali ito para sa akin. Hindi ko alam kung kaya kong sabihin ang mga ito kapag magkakarap na tayo, kung magkakarap pa tayo. At ano'ng sasabihin ko? Kung naaalala

mo ba na nagkakilala tayo noon sa Beijing, na naging magkalapit tayo't magkaibigan, nagsulatan nang halos isang taon—bago kita nakalimutan?

Kaya ko siguro isinusulat. Parang pagsuysoy sa mga daan at kapangyarihan ng isipan na lumimot. Parang pagsisiyasat sa kung anong sandali't paano ka nawala sa isip ko. Imbestigasyon sa karahasan ng panahon at ng dami nating mga kailangang gawin sa araw-araw kaya may mga pagkakaibigang kailangan tayong bitiwang. Para saan ang mga pagkakaibigan? Ang tindi, ano, na kahit ugnayan sa isa't isa, parang tinuruan tayo ng mundo na maghanap ng para saan. Ang totoong hamon siguro talaga ay kung paano kakalasan ang ganitong balangkas ng kamalayan, ang ganitong paghahanap ng dahilan at patutunguhan.

Magsisimula siguro ako sa kung paano ako nakarating dito. Nitong mga nagdaang linggo, binabalikan ko ang mga lumang picture ko sa FB na hindi ko na ginagamit. Naka-private na ang account ko at ako na lang ang nakakakita sa lahat ng albums. Sa halos limang taon ko rito sa Japan, lalo na nitong nagdaang dalawang taon ng pag-iisa at pandemya, napakarami kong sinubukan para libangin ang sarili sa pagkabagot at lungkot, mga walang kuwentang problema, kung tutuusin, kompara sa hinaharap ng iba. Nagsimula akong mag-podcast. Nag-dating apps. Nakatapos ng mga nobela. Nag-aral mag-Japanese. At kamakailan, isa nga sa mga nasumpungan kong pampa-relax ang pagbabalik na iyon sa mga luma kong blog, lumang tweets, lumang FB albums. Binalikan ko ang mga picture nang wala naman talagang hinahanap o inaasahang kahit ano. Hanggang sa makita nga ulit kita.

Nasa album iyon ng kauna-unahan kong biyahe sa labas ng Pinas noong Mayo 2009 patungong Beijing—nang napili akong mag-chaperone sa mga estudyante namin sa Ateneo sa dalawang linggong study trip nila sa Peking University. Nakakatawang sasamahan ko noon ang mga estudyante namin na halos lahat ay may karanasan nang magbiyahe sa labas ng Pinas, samantalang ako'y ni wala pang passport noon dahil wala ngang pagkakataon para makalabas ng Pinas. Nagturo agad ako pagka-graduate ng college, at nagtuloy-tuloy rin ang pag-aaral sa masters at pagkatapos ay pagpapasyang sa UP kumuha ng PhD sa malikhaing pagsulat sa halip na sundin ang payo ni Ma'am Beni Santos—na chair namin noon sa Kagawaran ng Filipino—na pagkuha ng PhD sa linguistics sa ibang bansa. Nailathala na noon ang una kong nobela, at gusto kong magpatuloy magsulat ng nobela sa Filipino; iyon lang ang gusto kong

gawin, magsulat—at natakot ako noon na hindi ko iyon magagawa kapag sinunod ko siya.

Marami akong masayang alaala sa biyahe kong iyon lalo't kasundo ko ang mga estudyante. Dinala kami sa iba't ibang karaniwang pasyalan sa Beijing—tulad ng Forbidden City at Great Wall of China, siyempre. Dinala sa Chinese restaurant para mag-Peking duck, nanood ng Chinese opera, pinakain ng fried pupa at scorpion habang umiinom ng beer sa kalye sa labas ng isang convenience store. Katatapos lang din noon ng pagho-host ng Beijing sa Olympics kaya dinalaw namin ang Bird's Nest, ang national stadium kung saan ginanap ang opening at closing ceremonies ng 2008 Olympics—na ginamit pala ulit ngayong 2022 Winter Olympics. Sa mga araw na hindi kami ipinapasyal ay nasa loob ng klasrum at nag-aaral ng Chinese ang mga estudyante—mga klase na hindi ko kailangang daluhan, kaya mas marami akong libreng oras kaysa kanila para makapaglibot-libot. Iyong loob lang mismo ng kampus ng Peking University ay masarap lakad-lakaran sa dulo ng tagsibol na iyon. Dahil nasanay ako sa Ateneo na natatrapik sa loob mismo ng kampus ang mga kotse tuwing rush hour, paano ako hindi mamamangha sa isang kampus na halos puro bisikleta ang nakaparada? Siyempre, lilipas pa ang halos isang dekada bago nga naging bahagi ng pang-araw-araw na buhay ko ang mga estudyanteng nagbibisikleta rito sa Osaka University—pero hindi pa rin nawawala ang pagkamangha sa ganitong bersiyon ng mundo hanggang ngayon.

Kapag napagod na ako sa paglalakad-lakad, karaniwang nauupo ako sa ilalim ng isang gingko na nakaharap sa lawa sa loob ng campus, ang Weiming Hu, na ang ibig talagang sabihin ay “lawang walang pangalan.” Tanda raw ito ng diwa ng kalayaan sa unibersidad, na wala ring opisyal na motto o opisyal na awit. Man-made ang lawa, hugis-U, at kapag taglamig, malamang na nagyeyelo ang ibabaw nito. Matapos ang ilang sandaling pagtanga lang sa tubig, saka ako magbubuklat ng librong dala ko para magbasa. Hindi ko na maalala kung ano'ng binabasa ko noon, pero panahon iyon na babago kong nasumpungan si David Mitchell, at hindi malabong bitbit ko ang una niyang nobelang *Ghostwritten*, na binabaybay ang modernong kasaysayan ng kahibangan ng sibilisasyon mula Okinawa at Tokyo sa Japan hanggang Hong Kong, Bundok Omei sa China, Saint Petersburg at London sa Europa, at New York sa US bago bumalik sa underground ng Tokyo para tapusin ang kuwento. Tinangay ako kay Mitchell ng naunang pagkahumaling ko kay Haruki Murakami, na, alam mo, hindi ko pa rin natatakasan hanggang ngayon. Laging nililingon ni

Mitchell ang impluwensiya ni Murakami sa kanya, at para bang gusto kong makita noon kung ano'ng kaibahan ng paglingon ng isang puti sa paglingon ng isang Pinoy na tulad ko.

Kasabay ng personal na pag-aaral kong magbasa ng Japanese nitong mga nagdaang taon ang pagtatangkang basahin si Murakami sa orihinal na Japanese katapat ng salin nito sa Ingles. Sa unang pangungusap ng pinakauna niyang nobelang 風の歌を聴け (*kaze-no-uta-wo-kike*; literal: “pakinggan ang awit ng hangin”), itinapat niya sa pagsusulat ang 絶望 (*zetsubou*) na karaniwang isinasalin bilang “despair” sa Ingles. Alam mo, paborito ko ang mga ganitong sandali na napapatigil ako at napapaisip kung mayroon bang katumbas ito sa Tagalog. Pasensiya ka na sa parang palaging pangangapa ko nang ganito sa salita. Naipaliwanag ko naman ito sa iyo noon, hindi ba? Parang laging batayan ko ito ng kung anong meron dati pero nawala sa proseso ng mahabang panahon ng samot-saring pakikipag-ugnayan namin sa iba—at malaking bahagi noon ang pagkasakop sa amin. Hanggang ngayon. Tulad nga nito. 絶望. May katumbas ba ito sa Mandarin? Siyempre, mas madalas naming gamitin ngayon ang anyo nito sa pang-uri bilang desperado na nagmula naman sa Español. *Walang pag-asa*. Kung gayon, kawalan ng pag-asa ang mismong 絶望. Napangiti ako, alam mo. Kasi, alam ko na mapapangiti ka rin. Puwede nga kayang walang konsepto ng kawalan ng pag-asa ang mga sinaunang Tagalog? *Walang walang pag-asa*. Ang ganda, ano, hanggang sa ipakilala nga ng Español ang desperasyon, hanggang tawagin namin ang isa't isa na desperado sa iba't ibang bagay na hinahangad namin at hindi makamit-kamit. Hindi malabong kakabit ng pagpapakilala sa mga salitang iyon ang pananakam sa amin sa mga bagay na hindi naman dapat ginusto sa simula't simula pa lang. Mas madaling isipin na walang hindi inisip, walang hindi isinaalang-alang ang karahasan. Nakita nito ang lahat ng espasyong maaaring dahasin. Kung sana'y makababalik kami sa panahon bago iyon, ano? Bago ang desperasyon. Walang walang pag-asa. Isa sa mga inspirasyon siguro sa akin ni Murakami noon hanggang ngayon ay iyong karaniwan niyang anekdota na nagsimula siyang magsulat ng nobela nang halos 30 taong gulang na siya, sa gitna ng panood ng baseball na pinakapopular na sport dito sa Japan. At halos walang babala, biglang-bigla, naisip niya: Tingin ko, kaya kong magsulat ng nobela. Ganoon lang, walang walang pag-asa. May katiyakan ng ganap na pag-asa sa kakayahan at kinabukasan. At nagawa niya.

Kapag napagod na ako sa pagbabasa noon, saka ako muling tatayo para mag-ikot-ikot ulit sa kampus ng Beida—ito ang tawag n'yo sa Peking University. May dala akong maliit na digital camera kaya kinukunan ko ang bawat gusali, ang bawat pagoda, ang bawat kakaibang puno't bulaklak na makita ko. Ganito lumipas ang mga unang apat o limang araw ko sa kampus. Hanggang sa makilala nga kita. Naaalala mo pa ba ang una nating pagkikita? Habang nanananghalian ako sa cafeteria ng campus, lumapit ka sa akin dahil iyong mesa ko lang ang may libreng upuan. Alam mong hindi ako Chinese at natuwa ka nga dahil makakapagpraktis ka ng English, sabi mo. Nahihiya ka kasing magpraktis ng English sa mga kapwa mo Chinese.

Ang totoo, unang culture shock ko pagdating sa Beijing ang realisasyon na hindi nga karaniwan ang marunong sa Ingles, kahit pa sa mga estudyante. Hindi ako maintindihan, kahit pa ng receptionist sa isang hotel na pang-foreigner dapat na pinagtanungan namin ng direksiyon nang minsang naligaw kami ng mga estudyante pabalik sa tinutuluyan namin. Heto ako, nasa isang bansang hindi naman Ingles ang pangunahing wika, at inaasahan kong marunong mag-Ingles ang lahat ng tao. Natatawang naiinis ako noon sa kung gaano kaliit ang inakala kong malawak na mundong binuksan ng Ingles sa amin—kapalit ng ano? Buong nagdaan at kinabukasan namin?

Kaya nga kahit hindi laging tama ang Ingles mo, natuwa akong may nakakausap na ako noong ibang Chinese sa wakas, maliban sa mga gurong nagtuturo ng Chinese at Filipino sa Beida. At ano ba ang tamang Ingles? Alam natin parehong nangangapa lagi ang mga dila natin sa mga banyagang tunog. Sigurado akong malayo sa bigkas mo ang bigkas ko sa pangalan mo pero walang kaso sa iyo. Ipinasulat ko pa sa iyo sa Roman alphabet sa dala kong notebook. *Wuqijin*. Wuqijin? tanong ko. Inulit mo. *Wuqijin*. Hindi ko talaga maulit ang tunog na gaya ng pagkakasabi mo pero ngumiti ka lang at sinabing okey na iyon.

Naging magkalapit nga tayo sa maikling panahon. Sa mga araw na nasa klase ang mga sinasamahan kong estudyante, ako naman ang ipinapasyal mo. Kaya sa bandang huli, mas marami pa akong napuntahang lugar kaysa sa mga estudyante namin. Naging kampante akong magbiyahe sa labas ng kampus at sa labas ng mismong siyudad, dahil anuman ang mangyari, maligaw man ako sa pagsasalin-salin sa bus at subway ng Beijing, may kasama akong Chinese na maaaring magtanong ng direksiyon. Siyempre, alam ko na noon na bagong karanasan din para sa iyo ang paglilibot sa

Beijing, dahil lumaki ka sa isang malayong probinsiya sa China, na sabi mo ay madalas na dinadalaw rin ng bagyo, tulad ng Pinas.

Sinabi ko sa iyo na noong estudyante ako, pagtungtong ko sa Ateneo, biglang damang-dama ko na probinsiyano ako kahit mahigit dalawang oras lang ang layo ng San Pablo sa Quezon City. Sa palagay ko, nasa kamalayan din talaga ang pagiging probinsiyano, ano? At hindi ko iyon ikinahiya kahit kailan. At parang ganoon ka rin. Sa isang banda, pakiramdam ko, ikaw ang Chinese na ako noon na sinisikap na makisabay sa bagong mundong ginagalawan mo nang hindi isinusuko ang pinakaubod ng kung sino ka.

Ang dami nating picture sa album kong iyon sa FB. Ang tanda ko noon, wala kayong access sa FB noon sa China, o wala ka lang bang FB talaga? Meron na ba ngayon? Iniisip ko kung ire-repost ko ba sa IG ko ang ilang picture natin, para kung sakaling maligaw ka sa feed ko sa kung anong hiwaga ng algorithm ng site, baka maalala mo rin ako. Sinubok kong hanapin ka ulit sa FB at IG, pero hindi kita masino sa ilang may Wuqijin sa pangalan. O malamang na nasa hanzi na hindi ko naman alam kung ano. Hinanap ko ang mga email natin nang kinakabahan na baka tulad ng maraming iba ko pang email sa ibang tao, baka wala na. Nang makita ko ang pictures natin sa FB, saka ko nga lang din naalala na pagkabalik ko sa Pinas ay naging regular ang pagsusulatan nating dalawa.

Inisa-isa ko ang sent emails ko bandang 2009. Naroon pa. At matagal akong napatulala lang nang makita ko na iyong huling email mo sa akin ay 21 March 2010 na hindi ko na nasagot hanggang noong nag-email na lang ulit ako sa iyo noong 9 July 2013 at ipinaliwanag na matagal kong hindi nabubuksan ang email ko dahil nakalimutan ko ang password. Totoo ba ito o nagdadahilan na lang ako sa iyo? Hindi ko na rin maalala. Pero parang mas imposibleng halos tatlong taon kong hindi nagagamit ang email ko. Hindi mo na nasagot ang email kong iyon dahil maaaring hindi na rin gumagana ang email mo. Malamang na nakapagtapos ka na sa kolehiyo noon. Hindi mo na nga kaya nabasa ang huli kong email na iyon? Ibig sabihin, hanggang ngayon, hindi mo alam na sinagot ko pa rin ang huli mong email kahit huling-huli na? Narito ang huling email mo at huling email ko sa iyo na tatlong taon ang pagitan para maipaalala ko sa iyo kung sakaling makikita mo ito kung gaano ako kawalang-kuwentang kaibigan.

吴启锦 Mar 21, 2010

to me ▾

Dear Egay

I'm fine these days, since last year typhoon hit Philippines we have lost touch with each other. I also really missed you. You are so friendly and talented. I am very happy that you are a doctor now, and your dissertation will be successful. Your poem took me a lot of sensation. Thank you for putting in time to translate it. Now I am ready to be a master. But the time of retest has not come. No matter what the result is, I will not commiserate. Just as the saying goes, "allowing nature to take its course". Have a good time.

Love.

Wu

[VIEW ENTIRE MESSAGE](#)

me Jul 9, 2013

to 吴启锦 ▾

Hi Wu,

I'm wondering if this email of yours is still working. How are you? I'm sorry if I've been very busy these past few years. I've been trying to send you an email but couldn't open my email because I lost my password. I was only able to open this email recently after many attempts. Please email me as soon as you've received this so that I'll know that you're okay. I miss you!

Your friend from the Philippines,
Egay

Nang pumunta ako sa Beijing, nagdala ako ng mga kopya ng libro kong *Pag-aabang sa Kundiman*, para dapat sa mga guro at estudyante roong Chinese na nagtuturo at nag-aaral ng Filipino. Nang makilala nga kita, sinigurado kong mabigyan ka ng kopya. Hindi mo siyempre naiintindihan ang mga nakasulat sa libro. Ni hindi mo nga alam noon na may kursong Filipino pala sa Beida. Siyempre, masaya ka lang na may kopya ka ng libro ng tula ng isang nagmula sa ibang bansa, na mayroon kang kaibigang makata, kahit parang gusto kong sabihin sa iyo noon na wala naman talagang totoong silbi ang libro ng tula, lalo pa sa bayan namin na napakaliit na bahagdan ang nakapagbabasa ng libro—dahil maraming mas ibang kailangan muna.

Hiniling mo sa akin na kung may oras ako, maipaliwanag ko sana sa iyo ang mga tula sa libro dahil interesado ka talagang maunawaan ang mga iyon. Kaya naman, ipinangako ko sa iyong isa-isa kong isasalin sa Ingles ang mga tula tuwing may pagkakataon ako. Nangako rin akong mag-aaral ako ng kaunting Chinese dahil gusto rin siyempre kitang makausap sa Chinese at gusto ko ring makapagbasa ng mga libro sa Chinese. At gusto kong mabigkas man lang nang tama ang pangalan mo! Subalit dahil nga sa pagsinsay-sinsay ng buhay sa kung saan-saan, hindi ko na rin nagawa ito.

Sa pagbabalik ko na sa mga email natin napunuan ang mga puwang sa alaala ko. Nang umuwi ako sa Pinas, nagbakasyon ka na rin sa Nanchang na nasa lalawigan ng Jiangxi, nasa labinlimang oras ang layo mula sa Beijing, at maaaring mas malapit pa sa Pinas kung hindi nga tatawid ng dagat. Itinanong ko kung nagpagupit ka na dahil sabi mo'y iyon ang una mong gagawin pagdating sa inyo. Nai-Imagine kong natatawa ka nang sinabi mo sa email na nakapagpagupit ka na dahil marami nang nagsasabi na para ka nang demonyo sa buhok mo. Pero sinabi mo rin na mas gusto mo sanang mas mahaba ang buhok mo. Ipinadala ko sa email ang mga picture ko ng una nating pagkikita sa Beida at iba pa nating picture, tulad nang dinalaw natin ang Ming Tombs. At naalala ko na inabot tayo ng ulan pauwi mula roon, parang sa pelikula. Nagpadala ka rin ng mga picture natin na kuha naman mula sa kamera mo.

Ikinuwento ko sa iyo na may mga iba rin akong nakilalang estudyante sa Beida, tulad ni Lulu na nagmula naman sa Fujian. Nakita ko rin ang picture namin ni Lulu sa FB ko pero hindi ko na nga maalala ang pangalan niya hanggang nang binalikan ko na lang ang mga email natin. Hindi nga kasi tulad mo, hindi na kami nagkaroon ng pagkakataon na makapagsulatan ni Lulu.

4 June 2009 nang ipadala ko sa iyo ang pagtatangka kong isalin sa Ingles ang unang tulang “Alibugha” sa *Pag-aabang sa Kundiman*. Sigurado akong hindi matulain ito, pasensiya ka na. Mas ang layunin ko noon ay maisalin ang kahulugan ng mga taludtod para maunawaan mo ang tula. Narito ang “Prodigal”:

I paid no heed to the Poet’s caution: I went home
having decided that it was the best antidote
to this sadness and fear. That the church couldn’t treat
my guilt: only the land of my birth was the site of healing.
It took me a number of nights to come up with this decision.
What if my childhood friends are no longer there—
those who climbed with me up the mango trees?
Or are there still trees to climb back home?
Back then, I dared to forget even my roots.
I grew up and got tired of the trees that got smaller
and smaller in my eyes. I began to dream farther
and farther away from the land of my blood.
You really thought you could live by yourself?
I’ve made up my mind. “I’m not for here,” I said.
I let many harvests pass.
Now that I’m coming back, I’m losing my faith:
How do I face the ones I turned my back to?
The day I said goodbye still pained me.
No send-away presents, no one cried.
I left all that would identify me to them,
I didn’t even let them know of my plans.
In my mind then: I had no father, no sibling, no mother.
If only I listened to the voice of the Poet:
no hero ever left and came home by himself.
The bus still smelled of the earth.
The seats were dirty, with lots of cuts and holes.
The windowsills were rusty.
The glasses had cracks. Nine years.
The bus station was still swarming with people
from the province who were fighting the times.
How do they fill their bags
with memories of home? Not long,

they'd discover the city's swelter,
 the screams of cars and the howls of people,
 the dark forgotten alleyways,
 and they might leave some baggage along the way
 realizing that they had no need for them. Soon,
 they'd get used to their new life,
 and would have themselves in between trash
 and shanties. I've wanted this,
 and so I didn't ask for help.
 The way home now remained dusty
 even though some roads had been cemented.
 The seven-hour ride home was too short
 to gather all the memories I'd thrown away.
 What have I done? I was the only one left in the bus
 when the bus conductor approached me.
 "Sir, this is as far as we could go."

Nagpasalamat ka sa pagsasalin ko sa tula, bagaman sinabi mo ring
 ayaw mo akong abalahin sa pagsasalin dahil alam mong nagrerebyu pa
 ako noon para sa comps ko sa PhD. Sinabi mong ang lungkot ng tula pero
 gusto mo ng malulungkot na tula. Nangako kang maingat na muling
 babasahin ang tulang iyon at palagi mong aalalahanin ang ugat mo, ang
 lugar na pinagmulan mo. Alam mong mabigat na paksa ang pinag-ugatan
 ng isang tao at maraming iba't ibang kuwento rito, na posibleng dahilan
 kung bakit itinatanong natin kung bakit narito tayo sa mundo. Kapag
 binabalikan ko ang mga ganitong pananalita mo sa email, pakiramdam ko,
 mas matanda ka pa sa akin. Pakiramdam ko, ikaw iyong mas matandang
 ako na pinapaalalahanan ako sa pamamagitan ng mga sarili kong tula.

Maliban sa "Alibugha," nakapagsalin pa ako ng kasunod na apat na tula
 mula sa libro bago nga naputol ang pagsusulatan natin dahil sa tatlong
 taon kong di pagsagot sa huli mo sulat. Alam ko, siguro, maiisip mo,
 parang imposible namang hindi ko maalala kung bakit hindi na lang
 ako sumagot sa email mo. Totoo naman, kung sa iba nangyari iyan at
 nakikinig lang ako, parang hindi rin ako agad makakapaniwala na hindi
 na niya maalala ang dahilan. Pero hanggang ngayon, pinag-iisipan ko
 kung ano'ng posibleng nangyari at basta parang nabalewala ko na lang
 iyong nasimulan nating pagkakaibigan. Pero hindi ko talaga maalala.
 Puwede bang naging busy lang talaga ako sa paghahanda sa comps at

pagkatapos ay pagsusulat ng ikalawa kong nobela na naging disertasyon ko rin? Nalimutan ba kita dahil din sa pagsusulat?

Ang kasunod kong isinalin na tula, una sa siklo ng mga tula sa libro na walang pamagat, pero tungkol sa isang “Makata” na nabubuhay sa isang mas mitikong mundo na salamin ng mundo ni Elias na siyang tinig o persona sa buong koleksiyon. Kung nabasa mo ang *Life Is Elsewhere* ni Milan Kundera, alam mong malaki ang impluwensiya ng nobelang iyon sa mga seksiyong ito tungkol sa Makata sa una kong libro ng tula. Narito ang salin ko noon sa Ingles:

He was christened the Poet before he was taken
By Imagination away from Memory. He grew up in a distant land,
Not uttering even a single word.
Then it happened that their country was visited by a plague
As it was predicted by the old folks. Yet he was away:
In so safe a place for him to be their Salvation.

Sa mga sumunod na email natin sa isa’t isa, sinabi mong magsisikap ka pang mag-aral ng Ingles dahil alam mong malaki ang maitutulung noon sa iyo. Sinabi mo rin na kahit mahilig ka sa malulungkot na tula, tulad ng sinabi mo matapos mabasa ang salin ko sa “Alibugha,” sinabihan mo akong huwag akong mag-alala dahil hindi ka naman susuko sa buhay, sa anumang bagay. At na sana ay gayon din ako, na patuloy lang na magpursige para matupad ang mga pangarap ko. An’ng ibig mong sabihin noon? Pakiramdam ko, mas tula pa ang mga liham mo kaysa sa mga salin ko sa sarili kong tula. At alam mo, may bahagi ng loob ko na naiisip ngayon—paano kung may masamang nangyari sa iyo kaya hindi ka na nakasagot?

Kinailangan kong tumayo, uminom ng tubig, maglakad-lakad sa loob nitong tinutuluyan para mawala ang posibilidad na iyon sa isip ko. Pero hindi mawala-wala kaya wala akong nagawa kundi bumalik dito at harapin ang kaba sa pagsusulat. Tiyakin sa iyo na kahit walang-wala na ako sa isip mo, mas gusto ko pa ring nasa kung saan ka lang, sa China man o sa labas ng China—dahil palagi mo ring sinasabi noon na malamang na magbiyahe ka’t manirahan sa ibang bansa—at maligayang nagpapatuloy ng buhay, hindi sumusuko, inaabot ang pangarap, tulad ng pangako mo. Baka may pamilya ka na ngayon, may maliit nang Wu na nagbibigay ng ibayong lakas sa iyo bawat araw para magpatuloy. Labindalawang taon.

Napakaraming puwedeng mangyari, pero sana ay para lang lahat sa ikabubuti mo ang mga nangyari.

Binanggit ko sa iyo sa isang email na magbibiyahe ako pa-Bangkok para sa isang conference. Pagkatapos ng pagpunta sa China, iyon ang ikalawang biyahe ko sa labas ng Pinas. Nagbasa ako ng papel tungkol sa kaugnayan ng folklore sa mga nobelang Filipino. Mula noon hanggang ngayon, ito pa rin ang interes ko. Hindi na siguro mawawala ito, ano, na palaging uuwi at uuwi ako sa pagsisiyasat sa ganoong nilalaman at anyo ng panitikan namin. Sinabi mo naman na nilulubos mo ang mga araw na kasama mo ang mga kaibigan sa probinsiya bago kayo maghiwa-hiwalay nga ulit para sa pag-aaral.

Kasunod kong isinalin ang tulang “Kanto” sa libro, at muli, sinabi mo na ang lungkot nito, pero agad ding idinagdag na baka nga mainam na pagsasahalimbawa ng buhay ang trahedyang. At iginiit mong sa isang banda, gusto mo ang mga ganitong uri ng tula. Narito ang salin ko sa tula bilang “Corner”:

Mother got lost once.
 She turned to the wrong forest. A wrong turn
 to the woods. People said she was courted by a fairy-man.
 Her clothes were turned upside down
 but she could not find her way home.

There was no moon when she returned,
 and she was due to give birth. Eight months.
 She was allowed entry to the house
 and our lives seemed to continue.

I was born on a Good Friday.
 Many were whispering: Charmed.
 Anyone could fall for me.
 I could disappear from those who could not see.
 Mother's howl was certain:
 Beast.
 I did not cry.

She was able to return
 but nothing remained the same.

Iyong “Beast,” “Tiyanak” talaga sa orihinal na tula sa Filipino; iyong “fairy-man,” “diwata.” Kung nagsasalin talaga ako ngayon, hindi ko isasalin ang mga iyon. Pero noon nga kasi, ang layunin ko ay magkaroon ka ng idea sa kahulugan ng mga salita. Ano kayang larawan ng “beast” ang nasa isip mo nang nabasa mo iyan?

Sinabi mo na relaxed ka lang nang mga araw na iyon. Bakasyon pa kaya wala gaanong pressure. Pero alam mong sasabak ka ulit sa parang isang anyo ng pakikibaka sa sandaling magbalik ka sa Beijing. Napapangiti ang probinsiyang ako sa mga ganoong sentimyento mo. Ako rin, gusto kong sabihin sa iyo. Kahit mahigit isang dekada na ako noong namumuhay nang mag-isa sa Maynila, kahit ngayong mas maraming taon na ang itinira ko sa labas ng probinsiyang kinalakihan ko, probinsiyano pa rin ako.

Tinapos mo ang huli mong liham noong 19 June 2009, kaarawan pa ni Rizal na isa sa malamang na naipakilala ko sa iyo noon sa Beida, sa: *Have a happy life*. Napatigil ako ngayong binalikan ko ang liham na iyon. *Have a happy life*. Siguro nga, lalo na dahil sa mga tula ko, hindi mahirap para sa iyong makita na malungkot ang buhay ko. Parang ito na nga ang pinakamabuti talaga nating mahahangad para sa iba, ano? Lalo pa sa isang kaibigan. Maging masaya. Magkaroon ng masayang buhay. Hindi ako nakasagot sa email mong iyon kaya nag-email ka ulit nang July 5 para kumustahin ako at tanungin kung bakit hindi ako nakakasulat, kung natuloy ba ako sa Bangkok, kung kumusta na ang pagrerebyu ko para sa comps. Pabiro mong sinabi na baka nakalimutan na kita. (O hindi talaga ako sigurado kung pabiro ba iyon, dahil walang paraan para malaman ko ang himig ng marami sa mga sinasabi mo lalo pa’t nagsasalin lang tayo pareho sa Ingles ng mga iniisip natin.) Pagkatapos, sa dulo, sinabi mo: *I wish you have a good life wherever you are and whenever it is*. Hindi ako sigurado kung mga salin lang ito sa Ingles ng mga formula ng pagtatapos ng liham sa Chinese, pero damang-dama ko ang isang uri ng katapatan sa mga salita mo na para bang kahit formula man iyon, mula lang talaga sa iyo iyon, at para lang talaga sa akin iyon.

July 6 ako sumagot sa iyo, sinasabing nasa Suvarnabhumi International Airport ako noon at naghihintay na nga ng flight ko pabalik ng Pinas. Ipinaliwanag kong nasa Bangkok nga ako nang nagdaang linggo at wala akong maayos na internet connection kaya hindi ako nakakasagot sa mga email mo. Ilang beses akong humingi ng paumanhin sa gitna ng pagkukuwento na nag-enjoy ako sa pananatili ko sa Bangkok kahit maikli

lang dahil anim na araw nga lang ako roon at dalawa pa sa anim na araw na iyon ay nakalaan nga sa conference. Tinanong ko kung kumusta ka na at kung ano'ng pinagkakaabalahan mo noon. Pagkatapos, sa huli, sinabi ko na lagi mong aalalahanin na hindi kita makakalimutan, na palagi kitang ituturing na kaibigan. Siyempre, hindi ko iyon natupad, di ba? Sa kung anong dahilan, nakalimutan nga kita—pero ngayon ngang naalala ko ang panahong iyon, alam ko sa loob ko na hindi naman nangyaring hindi kita itinuring na kaibigan kahit sa mga taon na nawala ka sa isip ko. Pero puwede ba iyon? O niloloko't inaabsuwelto ko na naman ang sarili ko?

Sinubukan ulit kitang i-email sa huli mong email address kanina bago ko isinulat ang mga ito. Kung hindi na ulit magkaroon ng pagkakataon para magkrus ang landas natin sa mundong ito, sa kabila ng teknolohiya, sisikapin ko na lang sigurong hindi ka na ulit makalimutan. Iingatan ko na lang nang mas mabuti sa loob ko ang lahat ng alaala ng halos dalawang linggong pagsasama natin sa Beijing at ilang buwang pagsusulatan pagkatapos niyon. Iyon talaga ang silbi nitong sinusulat ko, dahil malinaw naman sigurong mas para sa akin ito, di ba, kaysa sa iyo. Hindi mo naman maiintindihan ito. Kung para sa iyo ito, isinalin ko rin sana ito sa Ingles tulad ng mga tula ko, hindi ba?

Pagkatapos nga ng email ko sa iyo habang nasa airport ako sa Bangkok, sumagot ka agad para sabihing wala akong kailangang ihingi ng paumanhin, lalo pa't malamang na hindi ka rin makakasagot agad sa email kapag nagsimula na ang pasukan at malamang na mas mawalan ka na ng pagkakataong mag-internet. Isa pa, alam mo nga na marami akong kailangang gawin. Na abalá akong tao. Alam mo, nalulungkot ako kapag sinasabi iyon ng mga kaibigan ko. Na parang sa amin, ako iyong ipinagpapalagay nila laging mas maraming kailangang gawin at palaging kailangan nilang unawain. Nalungkot ako nang sinabi mo iyon pero hindi ko na binanggit sa email ko.

Sinabi mo na naiinggit ka na nakapagbibiyaha ako sa iba't ibang lugar, at sa huli, sinabi mo lang na: *I hope you have a good day no matter where you are.* Naiinggit ako sa kung paanong parang napakadali sa iyo na sabihin ang tamang-tamang bagay sa tamang-tamang pagkakataon. Isa siguro iyon sa mga dahilan kaya pakiramdam ko noon, may kung anong kosmikong tali na nagbibigkis sa ating dalawa. Na kahit nga wala naman talaga tayong maraming pinagsamahan, parang isa ka sa mga tao na kapag tinawagan ko kahit kailan dahil kailangan kita, sasakay ka agad ng

eroplano para puntahan ako nang wala nang tanong-tanong pa. Gusto kong maniwala na may mga ganoong pagkakaibigan na hindi sinukat ng tagal ng pagsasama kundi ng isang di-maipaliwanag na puwersa, na para bang matagal nang magkakilala ang mga kaluluwa ninyo, matagal nang magkaibigan kahit hindi pa talaga kayo nagkikita. Kapag iniisip ko ito ngayon, ikaw ang pumapasok sa isip ko. Hindi iyong mga kaibigan ko sa Pinas dahil marami naman talaga kaming pinagsamahan, kompara sa ating dalawa. Sa isip mo ba, sa loob mo, bago tayo nawalan ng ugnayan, ganoon din ang tingin mo?

Sinabi ko sa iyo na darating ang araw na makakapagbiyahe ka rin sa iba't ibang lugar, huwag kang mag-alala. Pinadalhan kita ng picture ko sa Wat Po malapit sa Grand Palace, nasa likod ko ang giant reclining Buddha. Sinabi ko sa iyo na balak kong mag-backpack sa ibang bansa sa Southeast Asia sa kasunod na taon. Kung tama ang pagkakaalala ko, natuloy lang ako noon sa Cambodia, nang pumunta ako sa Siem Reap at Phnom Penh kasama ang mga kaibigan ko't kapwa-guro sa Kagawaran. Pagkatapos noon, halos isang buwan ulit akong hindi nakasulat sa iyo hanggang sa nag-email ka ulit noong 25 July 2009 para sabihin na nasasabik ka nang makatanggap ulit ng tula mula sa akin. Sumagot agad ako sa iyo kinabukasan para sabihin na busy pa ako para sa nalalapit na comps ko nga nang Setyembre ng taong iyon—at ibinahagi ko rin ang magandang balita na nakasama sa longlist ng Man Asian Literary Prize ang salin ng nobela ko sa Ingles, mula sa mahigit umangong 150 lahok mula sa iba't ibang bansa sa Asya. Nangako ako na magpapadala ako ng salin ng panibagong tula sa kasunod kong email sa iyo.

Pero August 12 na nga ako muling nakapag-email sa iyo para ipadala ko ang salin ko sa “Isang Dekada ang Pagitan.” Ipinaliwanag ko sa iyong may tugma at sukat ang orihinal sa Filipino pero hindi ko nga iyon magagawa sa salin kong ito sa Ingles:

It had been a decade since
that love that was ours.
The rain had always been witness

to the cracks left
by our parting; the summer
was embraced by the hollow

TULA

of longing. The years
gave way and trapped our
forgetting: the times

had been so calm. Love,
you said, was not just a drizzle
of emotions—it was the lash

of storms in the middle
of summer. No warning
nor foreboding, but would leave

the curse of catastrophe
on its deserted streets.
There was a decade in between

our loves:
we were secretly made old
by these storms and sorrows.

Para namang kung anong babala ang bagyo sa tulang ito na pagdating ng Setyembre, pagkatapos na pagkatapos ng buong linggo ng comps ko—tandang-tanda ko na kinuha ko ang PhD comps nang tatlong araw para sa tatlong iba't ibang subject areas: Lunes, Miyerkoles, at Biyernes—at pagdating ng Sabado, kung kailan ako umakyat sa Antipolo kasama ang ibang manunulat ng Adarna House para sa brainstorming sa kanilang anibersaryo—nag-Ondoy. Umaambon lang nang umalis ako sa bahay nang umagang iyon. Walang kahit anong babala ng trahedyang. Ang uwian dapat na maghapong workshop ay naging overnight dahil walang passable na daan, at dahil wala kaming balita mula sa itaas ng Antipolo maliban sa text ng mga kakilala, hindi namin alam kung gaano katindi ang nangyayari sa ibaba, lalo pa sa Marikina, kung nasaan ang bahay ko noon. Oktubre 10 na ako nakapag-email sa iyo para ibalita na nakaraos na ako at nagsisimula nang maka-recover matapos ang nangyaring pagbaha sa halos buong Maynila at mga karatig-lalawigan dahil sa Ondoy. Sa ibaba ng bahay, nagputik sa baha ang mga gamit ko na hindi naisalba dahil wala nga ako roon, kasama ang computer at lahat ng librong ginamit ko para sa pagre-review sa nagdaang comps.

Nagpasalamat ka sa email ko, sinasabing napanatag kang ligtas ako, at mula noon, paminsan-minsan kang nagpapadala ng email para i-update ako sa nangyayari sa buhay mo. Pero March 3 na nga ulit nang sumunod na taon ako nakapag-email sa iyo, na huling email ko na rin bago ako muling nag-email sa iyo pagkalipas ng tatlong taon—na hindi mo na nga nasagot. Sa email ko sa iyo nang March 3 na iyon, ipinadala ko ang huli kong salin sa Ingles ng tula mula sa *Pag-aabang sa Kundiman*. “Ang Nagdaan.” Pero parang hindi ko na kayang ulitin pa sa iyo ang salin ko sa Ingles ngayon, lalo pa’t ang huling dalawang linya ng tulang iyon sa Filipino ay:

Huli na ito.

Wala na ang nakaraan.

Siguro, ayoko nang ilagay ang salin ng huling tula dahil ayokong maintindihan mo ito. O hindi ko gustong maintindihan mo iyon sang-ayon sa kaya ko lang sabihin sa Ingles. O siguro, tanggap ko nang may ganitong mga pagkakaibigan, na nakakalimutan, naaalala, at may panganib na muling makalimutan sa harap ng mga kailangang gawin. Pero, basta, ngayon, isinulat ko ito at ayoko nang itanong kung para saan. Minsan, hindi natin kailangang bigyan ng kahulugan ang isang bagay, pero puwedeng huwag nating kalimutan.

